

Ігор ТАНЧИН

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ “ПРОСВІТ” БІЛЬШОВИКАМИ В РОКИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917–1920)

Показано репресивні заходи тоталітарної влади УСРР проти українських діячів-просвітян під час Української національно-демократичної революції.

Ключові слова: УСРР, тоталітарна влада, “Просвіта”, Українська національно-демократична революція.

“Просвіти” на Наддніпрянській Україні виникли лише в період революції 1905 р. Пізніше, з поваленням самодержавства, у селах та містах цього краю вони створювалися майже стихійно як осередки багатогранної праці серед дорослого населення. У 1918 р. на Наддніпрянщині налічувалося близько 5000 осередків Товариства, і навіть у червні 1922 р. у цій частині України ще функціонували 4332 “Просвіти”¹. Проте цей період історії Товариства залишається ще майже недослідженим.

Для початкового етапу діяльності “Просвіти” було характерне намагання залишитися аполітичною та позапартійною. Таку лінію поведінки викликало бажання не допустити підпорядкування загальнонаціональних інтересів вузькопартійним, зберегти єдність національного руху. Адже міжпартійні чвари заважали налагодженню національно-просвітницької роботи, як це сталося, наприклад, у м. Золотоноші, що на Полтавщині, влітку 1917 р. Незгоди між прихильниками різних партій призвели в цьому місті до розпаду національно-культурної організації “Українська Громада”. Але партійні осередки не змогли забезпечити належного рівня національно-культурної роботи, і прихильники відродження української культури та консолідації всіх національних сил, незалежно від політичних поглядів, реорганізували “Українську Громаду” в “Просвіту” – позапартійну, просвітницьку організацію².

На такій же позиції стояв і Перший Всеукраїнський з’їзд “Просвіт”, який відбувся в Києві з 20 по 23 вересня 1917 р. На ньому було вирішено, що для того, щоб не розпорошувати українських культурних сил, яких на той час було і без того не дуже багато “...політичну роботу громадянства згуртувати поза “Просвітами” – в Селянських Спілках та інших подібних організаціях”³. Поряд з тим члени Товариства “Просвіта” прекрасно розуміли, що в Україні національно-культурна робота тісно пов’язана з політичною діяльністю і є однією з політичних свобод, які належало завоювати. Тому з’їзд постановив, що там, “...де ще нема політичної організації, там політичну роботу може брати на себе “Просвіта”, не проводячи певної політичної програми”⁴. В реальному житті більшість “Просвіт” проводили політику партій, які відстоювали українську справу і користувалися підтримкою більшості населення – УПОР та УСДРП. У звіті Миколаївського товариства, написаному в квітні 1918 р., відзначено, що впродовж року відбулася політизація “Просвіти” і “...в

діяльності Товариства виявляється певний настрій в тому, щоби на чолі просвітної справи стояв обов’язково соціаліст”⁵. Ця ж тенденція підтверджується і в донесенні більшовиків, написаному навесні 1918 р. У ньому повідомлялося, що серед активних діячів Товариства переважають есери і уесдеки, а тому доводиться боротися проти “Просвіт” як центрів ворожої діяльності⁶.

Українські соціалістичні партії відстоювали ідеї демократії та національного відродження, а україноненависницька політика більшовиків служила додатковим стимулом згуртування “Просвіт” в таборі їх політичних противників. Скажімо, члени тієї ж таки Золотоніської “Просвіти”, які в квітні 1917 р. декларували своє бажання “залишитися позапартійною і позаполітичною організацією”, в лютому 1918 р. повідомляли, що змушені обороняти рідне місто від “харцизів-більшовиків”⁷. Шовіністично настроєні більшовики трактували носіїв української культури, будителів народу як своїх запеклих ворогів і забороняли діяльність Товариства. Характерним є випадок, про який згадує В. Затонський. Більшовицький комісар Дубненського повіту на Волині на прохання дозволити постановку п’єси “Сватання на Гончарівці”, яка ставилася й у царські часи, відповів: “Трати дозволу, але не на контрреволюційній мові...”⁸. Як визнав М. Скрипник, “...ми мусимо за допомогою робітничої класи, по національності російської або зросійщеної, яка часом з презирством ставиться до найменшого натяку на українську мову та українську культуру, з її допомогою та з її силами мусимо завоювати собі селянство й сільський пролетаріат, по національному складу український”⁹.

Враховуючи це, на VIII конференції РКП(б) в грудні 1919 р., перед третім походом на Україну, Ленін звернувся до партійців із закликом “стати боротьбистами”, тобто проводити експансію під виглядом національного комунізму (стенограма промови Леніна про боротьбу за Україну чомусь і досі не є знайдена, але цитати з неї подаються у виступах Х. Раковського, Д. Мануїльського, А. Бубнова, В. Затонського, Я. Дробніса)¹⁰.

Після того, як двічі селянські повстання викидали більшовиків з України, російські комуністи зтямили, що завоювати її можна тільки підкривши село. При цьому неможливо було не враховувати особливу роль “Просвіт”, які об’єднували більшість молоді та практично всі культурні сили села¹¹. Більшовики розуміли, що неможливо боротися з “Просвітами” тільки шляхом заборони, і вирішили протиставити їм організації, які б вносили в село комуністичну ідеологію. РКП(б) використовувала досвід партії боротьбистів, які стверджували, що національне відродження має відбуватися на комуністичному ґрунті, і пропонували ліквідувати старі “Просвіти”, будуючи натомість нові – комуністичні¹². Їх дії дістають підтвердження і в інформації розвідвідділу Штабу Армії УНР, який доповідав, що отаман Волох “...почав організовувати по цілій Україні сільські дома на взір наших “Просвіт” для поширення між українським народом комунізму”¹³. Крім того, боротьбистами була заснована молодіжна організація – КЮС (Комуністична Спілка Молоді), яка повела активну боротьбу за здобуття симпатій сільської молоді.

Досвід боротьбистів був повністю запозичений більшовиками, які вирішили, де це можливо, зберегти “Просвіти” як організації, що здобули всенародне визнання і, прикриваючись ними, як ширмою, насаджувати власні ідеї. Така тактика була “освячена” спеціальною постановою політбюро ЦК КП(б)У від 12 липня

1920 р. Було вирішено: 1) дати всім організаціям гасло завоювання “Просвіт”; 2) видати декретом загальний статут для “Просвіт” і підпорядкувати їх державному контролю; 3) там, де “Просвіти” не піддаються впливу, закривати їх в державному порядку. На засіданні виявилася і друга лінія щодо “Просвіт”, висловлена в окремій думці Х. Раковського: націоналістичним “Просвітам” треба протиставити свої власні організації¹⁴.

На виконання даного рішення по селах почали створювати хати-читальні та комсомольські організації, закриваючи при цьому “Просвіти”. Хати-читальні створювали в усіх селах, які налічували понад 50 дворів¹⁵. Книжково-газетний фонд цих читалень комплектувався повітовими агітпросвітами більшовицької партії, читання і бесіди проводилися під контролем місцевих радянських організацій. Часто до їх роботи силоміць залучалися місцеві вчителі¹⁶. Звичайно, від таких “мобілізованих” вчителів марно було чекати ефективної роботи, але головний розрахунок був на те, щоб знекровити “Просвіту”, концентрувати інтелектуальні сили села в більшовицьких організаціях. Досвідченим педагогам, загартованим борцям за українську справу, більшовики протиставляли нашвидкоруч підготовлену вчительську молодь “...як найбільш революційну частину учительства”, вживаючи разом з тим заходів, аби “... все рутинне, пасивне (з точки зору більшовиків – *І. Т.*) вчительство було усунуте з села”¹⁷. Один із комсомольських працівників згадував, що “комсомолу України доводилось утворювати свої сільські організації, щоб боротися з ... українською націоналістичною інтелігенцією і, насамперед з ... переважною масою учительства, яке мало величезний вплив на молодь”¹⁸. Саме тому рівень культурно-освітньої роботи в хагах-читальнях був дуже низьким і не йшов у жодне порівняння з рівнем роботи “Просвіт”. Сельвідділ Київського губкому КП(б)У у вересні 1920 р. визнав, що “...здебільшого є читальні, але нема “Просвіти”, робота читальні ледь животіє”¹⁹.

Комсомольські спілки, за планами більшовиків, мали не лише боротися з “Просвітами”, але й замінити для молоді ці культурно-просвітні організації. Один із керівників комсомолу Сумщини згадує: “...на загальних зборах молоді в залі колишнього товариства “Просвіта” до комсомолу вступило 46 чоловік. Багато думали, що це та ж “Просвіта” і тому, ознайомившись із Статутом та Програмою РКСМ, вони залишили організацію”²⁰. Саме так, маніпулюючи недостатньо інформованою сільською молоддю, шляхом недомовок та адміністративного тиску, більшовики намагалися завербувати її у свої організації. В тих селах, де організувати комсомол було неможливо, – влаштовували “селянські спілки молоді” (ССМ). Одним із головних завдань, що ставились перед ними було, знову ж таки – відірвати молодь від “Просвіт” і перетягнути її в свої ряди. Потім при ССМ організовували комуністичні осередки, які згодом перейменовували в Комуністичну Спілку молоді²¹. Але, незважаючи на всілякі хитрощі, в Миколаївському повіті число “Просвіт” у 1920 р. за місяць збільшилося з 14 до 30, а кількість комсомольських осередків зменшилось удвічі. У Вовчанському повіті Харківщини деякі сільські КСМ самоліквідувалися, влившись у “Просвіти”²².

Спроби протиставити “Просвіті” комсомол часто закінчувалися крахом останнього. Наприклад, у Діївці на Катеринославщині, селі з давніми просвітніми традиціями (Товариство засноване ще в 1906 р.) політвідділ саперного батальйону організував у липні 1920 р. на противагу “Просвіті” комсомол. Але вся молодь села

належала до Товариства, і членами осередку КСМ стали всього декілька шістнадцятирічних підлітків, які, за оцінкою самих же більшовиків, були “політично неграмотні”. Зрозуміло, що після того, як батальйон покинув село, комсомольський осередок розпався²³.

Зрештою, дослідникам історії комсомолу довелося визнати, що “комсомол для села був незвичним і наносним явищем, зовсім чужим побутові молоді”²⁴.

Ще однією формою боротьби з “Просвітами” стало перетворення їх у так звані “червоні” або “спролетаризовані”. Виникає резонне питання: чому ж національно свідомі, ліберальна інтелігенція погоджувалася співпрацювати з більшовиками – шовіністично настроєними носіями диктатури? Відповідь на це питання знайдемо, прочитавши протокол “спролетаризування” полтавського Товариства “Просвіта”.

24 жовтня 1920 р. було скликано загальні збори Товариства, які наказано вважати чинними, незважаючи на те, що із 190 членів прийшли тільки 17 осіб. Представник губвиконкому повідомив присутніх, що “колишні “Просвіти” були шовіністичними, а тепер ... держава бере їх на своє утримання, і ... вони мусять творити пролетарську культуру; коли ж вони не зможуть цього робити, то знайдуться інші...”²⁵. Оголошено новий Статут, згідно з яким “Просвіта” має на меті “...поширення соціалістичної культури на підвалинах широкої самодіяльності трудових мас України, ...стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату та неможливого селянства і веде культурно-просвітницьку роботу в комуністичному напрямку, ... надаючи цим “Просвітам” характер вогнищ пролетарської культури”²⁶. Більшістю голосів Статут був відкинтий, але представник влади вказав, що ніяких змін у Статуті бути не може, а тому зійшлися на компромісі: найбільш одіозні пункти були відкладені для наступного їх обговорення більш широкими зборами, а Статут в цілому все-таки був прийнятий²⁷.

Отже, як бачимо, абсолютна більшість членів Товариства відмовлялася співпрацювати з більшовиками, а ті, хто погоджувалися, робили це суто з метою зберегти “Просвіту” як аполітичну, національну, культпросвітницьку організацію.

Але, як правило, згоди на співпрацю ніхто не питав. Було прийнято Положення про політико-просвітницьку роботу, згідно з якою постачання та інструктаж “Просвіт” відбувався під безпосереднім керівництвом комсомолу²⁸. А у Катеринославській губернії “Червоні просвіти” просто прикріплювали як секції до сільських організацій КСМУ²⁹.

Деякі осередки Товариства, змушені до компромісів, погоджувалися навіть визнати ідеї комунізму, намагаючись вижити як центри української культури. Особливо це стосувалося “Просвіт” зросійщених областей України. Так, наприкінці 1921 р. на Донеччині “Просвіта” активно підтримувала партію укапістів³⁰. Тобто, навіть підтримуючи ідеї, комунізму, “Просвіти” залишалися позначеними національним духом і продовжували перебувати в опозиції до більшовиків, отже, були приреченими.

Ihor Tanchyn. Bolshevik repressions against “Prosvita” in the period of Ukrainian national-liberation struggle (1917–1920)

The author describes repressions carried by totalitarian regime of the Ukrainian SSR against Ukrainian activists of “Prosvita” during the Ukrainian national-democratic revolution.

Key words: USSR, totalitarian regime, "Prosvita", Ukrainian national-democratic revolution.

- ¹ Енциклопедія Українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1970. – Т. 6. – С. 2370.
- ² Центральний Державний Архів Вищих Органів Державної Влади та Органів Державного Управління. – Ф. 1009с. – Оп. 1. – Арк. 18.
- ³ Постанови I Всеукраїнського з'їзду "Просвіт" 20–23.09.1917 р. в Києві // Просвітянин. – 1918. – № 1. – С. 12.
- ⁴ Там само. – С. 14.
- ⁵ Державний Архів Миколаївської Облaсті. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 30.
- ⁶ Центральний Державний Архів Вищих Органів Державної Влади та Органів Державного Управління. – Ф. 1666. – Оп. 1. – Спр. 486. – Арк. 4, 8–8 зв.
- ⁷ Там само. – Ф. 1009с. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 19.
- ⁸ *Затонський В.* Національна проблема на Україні. Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ. – ДВУ. – 1926. – Червень. – С. 8.
- ⁹ Коммунист. Орган Киевского губкома КП(б)У. – 1920. – № 4. – С. 53.
- ¹⁰ VIII конференція РКП(б). Декабрь 1919 г. Протоколы. – М., 1961. – С. 95–111.
- ¹¹ *Білокриницький С.* Нарис історії ЛКСМУ. – Харків, 1926. – С. 81.
- ¹² Боротьба. Орган Чернігівського комітету УПСР(к). – 1919. – 30 квітня.
- ¹³ Українсько-Московська війна 1920 р. – Варшава, 1933. – Т. 5. – Ч. 1. – С. 266.
- ¹⁴ Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 6. – СПР. 7. – Арк. 44.
- ¹⁵ Державний Архів Одеської Облaсті. – Ф. Р-2106. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 89.
- ¹⁶ Известия Екатеринославского губисполкома Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. – 1920. – 28 серпня.
- ¹⁷ Коммунист. – 1920. – № 1. – С. 24.
- ¹⁸ *Цитович Я.* Робота на селі та серед учнів в період II з'їзду КСМУ // Юнацький рух. – 1931. – № 2. – С. 40.
- ¹⁹ Коммунист. – 1920. – № 2. – С. 100.
- ²⁰ Як народжувався комсомол на Сумщині // Юнацький рух. – 1931. – № 4. – С. 111–112.
- ²¹ Державний Архів Дніпропетровської Облaсті. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 69; Спр. 8. – Арк. 5.
- ²² *Владченко К.* Первые брешы // Юный коммунар. – 1922. – № 1–2. – С. 21.
- ²³ *Шилов П.* Национальный шовинизм против комсомола // Днепропетровский комсомол 1917–1927. – Днепропетровск, 1927. – С. 95.
- ²⁴ *Зарва І.* На широкий шлях // Юнацький рух на Україні. – Харків, 1927. – С. 166.
- ²⁵ Центральний Державний Архів Вищих Органів Державної Влади та Органів Державного Управління. – Ф. 1009. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 48.
- ²⁶ Там само. Спр. 1. – Арк. 9а.
- ²⁷ Там само. – Спр. 5. – Арк. 49.
- ²⁸ Молодой пролетарий. Орган Киевского губкома и горисполкома КСМУ. – 1920. – 9 жовтня.
- ²⁹ Державний Архів Дніпропетровської Облaсті. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 5.
- ³⁰ *Майстренко І.* Історія мого покоління. – Едмонтон, 1985. – С. 168–169.